

‘k Wil langer huislijk heil noch kindsch gekozel spelen’

Hendrik Tollens als historiedichter

MARITA MATHIJSEN

**‘Homely pleasures, childish babbling – no longer do I want to play them’.
Hendrik Tollens as a history poet**

Hendrik Tollens is known as the poet of everyday life. Even so, a large portion of his poetry deals with historical themes, thus fitting in with the ‘history addiction’ predominant in the arts of the early nineteenth century. In contrast with other, younger writers, who find historical fiction just as important for knowledge of the past as history writing proper, Tollens does not claim to do historical research. In his poetry he uses the past in two ways, as Arcadian scenery and as a kind of mobiliser. In the second variety he uses the past to call the present to action like, for instance, resistance against the French occupier or reconciliation between political or religious opponents. Poems like this may be characterised as ‘dual-timed’ – a characteristic they do share with the poetry of a younger generation.

Het is op zijn minst opvallend te noemen dat de dichter die bekend staat als de koning van de huiselijke poëzie, een groot deel van zijn gedichten niet aan huiselijke maar aan historische onderwerpen wijdde. Natuurlijk sluit het een het ander niet uit: een historisch gedicht kan over de huiselijke waarden van de zeventiende eeuw gaan. Maar er zijn wel vraagtekens te zetten bij Tollens’ reputatie als auteur van voornamelijk huiselijke poëzie.

In heel Europa ziet men rond 1800 een wending naar het historische in de kunsten. Of men naar Frankrijk, Engeland, of Duitsland kijkt, naar prozaschrijvers, dichters, toneelschrijvers, schilders, architecten of beeldhouwers: geschiedenis is het voornaamste onderwerp van de kunsten geworden. Friedrich Schiller gaat naar de zeventiende eeuw, Goethe, Walter Scott en Victor Hugo naar de Middeleeuwen, Chateaubriand naar de eerste eeuwen van het Christendom. Diezelfde obsessie met het verleden zien we ook bij Nederlandse kunstenaars, al dan niet beïnvloed door de transnationale bewegingen die Lotte Jensen hierover uiteengezet heeft. Dat wil niet zeggen dat er eerder geen belangstelling voor de geschiedenis bestond, en ook niet dat het jaar 1800 anders gezien moet worden dan als een metafoor voor een aantal decennia voor en ná 1800, maar de kwantiteit van de historiaandacht is overweldigend.¹

¹ Deze redenering heb ik uitgebreid uiteengezet in: Marita Mathijssen, *Historiezucht. De obsessie met het verleden in de negentiende eeuw* (Nijmegen 2013).

Dit historisme is sterk verbonden met nationalisme, zoals in diverse publicaties over de opbloeiende verledenbelangstelling benadrukt wordt. De nationalisme-discussie wordt tegenwoordig beheerst door een tweedeling tussen 'modernists' en 'traditionalists', waarbij de ene partij uitgaat van het ontstaan van een werkelijk nationalisme pas in de moderne tijd, dus vanaf het symbolische jaar 1800, en de andere partij aanneemt dat naties vorm kregen lang voor die tijd.² Deze controverse heeft zich nog niet voorgedaan tussen de onderzoekers van het historisme, maar zou makkelijk ook tussen hen kunnen ontstaan, want je zou het begin van het historisme net zo goed in de Renaissance kunnen plaatsen als in de transitietijd tussen Verlichting en Romantiek, en Vondel en Hooft zijn even gebiologeerd door het verleden als Bilderdijk en Van Lennep.³ In het vervolg van dit stuk ga ik wel uit van een verandering in het historisme die omstreeks 1800 optrad, en die inhield dat kunstenaars, beleidsmakers en wetenschappers zich actiever dan ooit met het verleden gingen bezighouden. Ze eigenden zich op allerlei wijzen het verleden toe, waardoor het meer dan ooit in de openbare ruimte kwam, er een infrastructuur voor werd opgebouwd, er een uitbreiding van onderwerpen en beoefenaars kwam en een veel groter publiek dan ooit bereikt werd.⁴

De opbloei van het historisme in een nationalistisch kader kan weer niet los gezien worden van de speciale functie die kunst die het verleden als onderwerp heeft, kan aannemen. Een historische roman kan door de schrijver ingezet worden om niet alleen iets over het verleden te beweren, maar om ook aan te haken bij de eigen tijd, door vergelijkbare situaties te gebruiken. In *Het Huis Lauernesse* laat Geertruida Toussaint een vrouw in de zestiende eeuw haar eigen weg kiezen, buiten gebaande paden, en daarmee stelt ze tevens de positie van de negentiende-eeuwse vrouw ter discussie. Datzelfde gebeurt in de historieschilderkunst. Toen Paul Delaroche kort na de julirevolutie van 1830 zijn schilderij *The execution of Lady Jane Grey* maakte, waarop hij de jonge vrouw afbeeldde die in 1553 slechts negen dagen koningin van Engeland zou zijn, verwees hij naar het lot van koningshuizen in zijn eigen tijd. Ik heb dit verschijnsel 'dubbeltijdigheid' genoemd.⁵ Schrijvers kunnen dit heel bewust toepassen in roerige tijden, en ze kunnen er de censuur mee proberen te omzeilen. Het kan ook wat meer onder de oppervlakte liggen, als bepaalde thema's die in een be-

2 Zie hiervoor Lotte Jensen (red.), *The roots of nationalism. National identity formation in early modern Europe, 1600-1815* (Amsterdam 2016) met name 10-15.

3 Het uitvoerigst over het verband tussen nationalisme en historisme is geschreven door Stefan Berger, die uitgaat van de 1800-waterscheiding. Zie bijvoorbeeld Stefan Berger, *The past as history. National identity and historical consciousness in modern Europe*. With Christoph Conrad. (New York 2015). Toegesplitst op historieschrijvers in diverse (ook kleine) naties: Stefan Berger en Chris Lorenz (red.), *Nationalizing the past. Historians as nation builders in modern Europe* (Basingstoke 2010).

4 Zie voor de veranderingen in de beleving van geschiedenis: Mathijssen, *Historiezucht*.

5 Zie Mathijssen, *Historiezucht*, 288-295. Huygens wijst al op deze dubbele functie van historiserende literatuur: G.W. Huygens, *Hendrik Tollens. De dichter van de burgerij. Een biografie en een tijdsbeeld* (Rotterdam e.a. 1972), 103-104. Ook Jensen geeft hiervan expliciet voorbeelden: Lotte Jensen, *De verbeelding van het verleden. Helden, literatuur en natievorming in de negentiende eeuw* (Nijmegen 2008).

Afb. 1 Paul Delaroche (1797-1856), *The execution of Lady Jane Gray*, 1833, olieverf op doek, 246 x 297 cm. National Gallery, Londen.

paalde tijd aan de orde van de dag zijn, in literatuur verwerkt worden. Dan is het de lezer of kijker die de verbanden legt.

In de geschiedschrijving van de Nederlandse literatuur is er vrij veel aandacht voor de historische roman geweest, en schrijvers als Van Lennep, Bosboom-Toussaint en Oltmans kregen in de studie naar de verbreiding van de Scottiaanse historische roman het volle pond.⁶ Een overzichtsstudie van de historiserende dichtkunst is echter nooit verschenen, en zeker niet een waarin een lijn uitgezet werd die liep over Rhijnvis Feith, Willem Bilderdijk, Jacob van Lennep, Nicolaas Beets naar Willem Hofdijk. De laatste studie naar de romance dateert van meer dan een eeuw geleden.⁷ Naar Tollens' plaats in het historisme is ook nog nooit onderzoek gedaan.⁸ In Ellen Krols standaardwerk naar de huiselijkheid in de tijd van Tollens, waarin zij het nationalisme binnen de huiselijkheidscultus plaatst, krijgt de wending naar de historie geen aparte aandacht.⁹ In het volgende wil ik via een klein onderzoek naar kwantiteit,

6 Naast een groot aantal artikelen over de historische roman verschenen: H. Vissink, *Scott and his influence on Dutch literature* (Amsterdam 1922); W. Drop, *Verschijningsvormen van de Nederlandse historische roman in de negentiende eeuw* (Assen 1956); J. van der Wiel, *De geschiedenis in balkstuum. De historische roman in de Nederlandse literaire kritiek (1808-1874)* (Leuven e.a. 1999).

7 A. Zijdeveld, *De romanceschrijverij in Noord-Nederland van 1780-1830* (Amsterdam 1915). Lotte Jensen heeft in *De verbeerlijking van het verleden* wel onderzoek gedaan naar het dichtverhaal, maar in het kader van heldenverering.

8 Wel gaan Blaas en Mathijssen op de historische thematiek van zijn werk in. P.B.M. Blaas, 'Tollens en de vaderlandse herinnering', in: Idem, *De burgerlijke eeuw. Over eeuwwenden, liberale burgerij en geschiedschrijving* (Hilversum 2000) 46-58; Marita Mathijssen, 'Verzen voor vaderlanders', in: Marita Mathijssen en Ruud Poortier, *Hendrik Tollens Cz. 1780-1856* (Rijswijk [2006]) 7-13.

9 Ellen Krol, *De smaak der natie. Opvattingen over huiselijkheid in de Noord-Nederlandse poëzie van 1800 tot 1840* (Hilversum 1997).

onderwerpen, bronnen en de eigentijdse intentie van Tollens' historische werken laten zien hoe de geschiedenis functioneerde binnen zijn oeuvre.

Uitgaande van de bibliografie die Tollens' biograaf G.W. Huygens samenstelde, ga ik na hoeveel van zijn werk 'historisch' genoemd kan worden.¹⁰ Wellicht is trouwens de aanduiding 'historiserend' juister. Zoals in de architectuur bouwwerken die elementen bevatten die verwijzen naar het verleden 'historiserend' genoemd worden, zou men geschriften die de lezer naar het verleden verplaatsen ook zo kunnen noemen. Er kan dan duidelijker een onderscheid gemaakt worden tussen de historische feiten en de historiserende verhalen daarover. Daarbij blijft overigens een definitieprobleem bestaan. Wanneer kan een werk beschouwd worden als teruggaand op de historie? Is het voldoende als er over herders en nimfen verhaald wordt, of moet er een werkelijke historische figuur in optreden? Is elk verhaal over Jezus dan ook historiserend en is God een historische figuur of een mythische? En wat te doen met aanroepingen van de Muzen? Tellen vertalingen mee? Nog moeilijker wordt het als er gedichten zijn met een vage historische achtergrond: een ridder te paard die op jacht gaat in een onbestemde tijd die echter – omdat er in de negentiende eeuw geen ridders meer waren – wel historisch moet zijn. Is dat historische poëzie?

Om historiserende werken te onderscheiden van die met een eigentijdse stof, heb ik alle werken van Tollens die de lezer verplaatsen naar een vroegere tijd als historisch beschouwd. Het vage historiseren hoort daar als een typisch negentiende-eeuws verschijnsel ook bij. Men ziet het ook in historieschilderijen die niet naar een historische gebeurtenis verwijzen maar een landschap vertonen met ruïnes van kastelen en kerkhoven. Caspar David Friedrichs doeken of die van Barend Cornelis Koekkoek kunnen naar een eigentijds landschap geschilderd zijn, maar verwijzen naar het verleden. Vertalingen laat ik ook meewegen, enerzijds omdat die vaak meer bewerkingen dan vertalingen zijn, maar vooral omdat Tollens zelf de keuze maakte en duidelijk een voorkeur had voor historiserende stof. Als er naar Bijbelse figuren middels een verhaal verwezen wordt, telt dat ook als historiserend, en herders die in een verleden optreden reken ik ook als zodanig mee.

Binnen het historiserende is er wel degelijk onderscheid te maken. Poëzie die verwijst naar een Bijbels verhaal en toneelstukken die over de klassieke oudheid gaan, staan in een lange traditie en zijn voor de historiezucht van minder belang. In het kader van de omslag rond 1800 zijn zowel werken die een vaag-historische sfeer oproepen opmerkelijk, als werken die verwijzen naar een feitelijke gebeurtenis in de vaderlandse geschiedenis.

10 Huygens, *De dichter van de burgerij*. Ik herlas deze biografie voor dit artikel en weer viel me de humor, het eigenzinnige en gegronde van deze studie op, die zich bovendien heeft weten te beperken tot nog geen driehonderd pagina's, in dit tijdperk van duizend-bladzijden-biografieën.

Hoeveel historie?

Tollens begon zijn carrière met minnedichtjes en toneelstukken. De toneelstukken zijn voor een groot deel vertalingen. Van de achttien die hij publiceerde, is er maar één dat teruggaat op vaderlandse stof, maar dat is dan ook meteen een voltreffer wat onderwerp betreft: *De Hoekschen en Kabeljaawwschen* (1806). Van de andere stukken zijn er nog elf historisch, en die gaan terug op de Klassieke Oudheid of het zijn vertalingen naar bijvoorbeeld Voltaire, die teruggrijpt op het Frans verleden. Huygens noemt het vaderlandse stuk van Tollens het eerste nationaal-historische drama uit de negentiende eeuw.¹¹ Wat Tollens betreft was het meteen ook het laatste, want nadien heeft hij geen enkel toneelstuk meer geschreven, historisch of niet.

Onderwerp van *De Hoeksche en Kabeljaawwschen* is een opvolgingstwist die zich rond 1351 afspeelt. Margaretha van Henegouwen staat stukken van haar bezit af aan haar zoon Willem, op voorwaarde dat hij niet zal trouwen. De bedoeling is dat uiteindelijk alles bij zijn broer Albrecht terecht komt, die verloofd is met Machteld, de dochter van de Engelse koning. Maar Willem schaakt Machteld en er ontstaat een strijd die bij Den Briel uitgevochten wordt. Uiteindelijk sneuvelt Albrecht. Dit leidt tot een verzoening tussen de strijdende partijen van Hoekschen en Kabeljauwschen. Historisch gefundeerd is dit verhaal maar voor een deel.¹²

In de diverse bundels minnegedichten die Tollens uitgaf, ook in het begin van zijn carrière, wemelt het van pastorale herders en nimfen, die hijgerig achter elkaar aanzitten.¹³ Maar in geen van de vijf bundels is er een vers dat vaderlandse historie bevat of naar een ander verleden dan het gedroomde Arcadië verwijst. In 1808 bundelt Tollens voor het eerst gedichten voor de uitgever Johannes Immerzeel, en die gedichten zal hij later opnemen in zijn *Gezamenlijke dichtwerken*, die hij voor het grootste deel zelf bij elkaar gebracht heeft.¹⁴ De minnegedichten liet hij daaruit weg.

In *Gedichten* (eerste deel 1808) speelt één gedicht in een vaag middeleeuws verleden, 'De hertenjagt'. De andere spelen in de tijd van de Hoekse en Kabeljauwse twisten (1482, de sprong van Jan van Schaffelaar), in de Tachtigjarige Oorlog (vanaf 1568), met respectievelijk de strijd tegen Alva, het sein tot opstand in Brussel en de slag bij Nieuwpoort. Michiel de Ruiter komt met zijn

11 Huygens, *De dichter van de burgerij*, 105.

12 Dit toneelstuk is door Van Sas en Beyke Maas in het verzoeningsdebat geplaatst. N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004) 91; Beyke Maas, 'Een verdeeld volk kan niet gelukkig blijven. Verzoening, drift en sensibiliteit in de Bataafs-Franse tijd', in: Lotte Jensen en Lisa Kuitert (red.), *Geluk in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2009) 173-184, 283-285. Maas plaatst het toneelstuk bovendien in achttiende-eeuwse emotievertogen.

13 Het gaat om de bundels *Proeve van sentimenteële geschriften en gedichten* (1799), *Proeve van minnezangen en idyllen* 3 delen (1800, 1801, 1804) en *Dichtlievende mengelingen* (1802).

14 Tollens stierf in 1856 boven de drukproeven van het tiende deel van zijn verzameld werk. Er kwamen in totaal twaalf delen uit: Hendrik Tollens *Cz., Gezamenlijke dichtwerken* (Leeuwarden 1855-1857).

Vierdaagse Zeeslag ook aan de orde (1666). Het gaat in alle gevallen om vrij lange gedichten, langer dan de eigentijdse doorgaans zijn. In de *Gezamenlijke dichtwerken* voegde Tollens aan deze verzameling vroege verzen nog een gedicht toe over de dood van Egmond en Hoorne in 1568. In het tweede deel van *Gedichten* (1813) is de strijd tussen de Hoeks en Kabeljauwsen vertegenwoordigd met Albrecht Beiling (1425), de Tachtigjarige Oorlog met Kenau Hasselaar (1572) en met de geus Herman de Ruiter (1570). De ‘Jubelzang bij de vijfentwintigste verjaring van de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen’ bevat zoveel verwijzingen naar het verleden dat die bij de historiserende gedichten getrokken kan worden. In latere drukken heeft Tollens in dit deel nog een gedicht opgenomen over Hendrik van Brederode, dat in de Geuzentijd speelt. In het derde deel (1815) staan weinig historische titels, maar in omvang zijn die wel aanzienlijk. ‘Het turfschip van Breda’ is precies te dateren (1590), een ander vers speelt in Italië in de twaalfde eeuw, en in ‘Aanblik op de Noordzee’ komen meerdere eeuwen als schimmen uit het verleden te voorschijn.

In 1822 kwam een vierde druk van de drie bundels uit, die Tollens nieuw in-deelde en nog met enkele gedichten uitbreidde. De oplage was maar liefst tienduizend exemplaren en bovendien had Tollens bij zijn uitgever bedongen dat de uitgave betaalbaar moest zijn ‘ter meerdere verspreiding onzer vaderlandse dichtwerken ook in de mindere standen der maatschappij’.¹⁵ De indeling is frappant, omdat die iets zegt over de genrebegrippen van die tijd. Hij begint met ‘Dichtstukken’ en dat zijn voornamelijk omvangrijke historiegedichten. ‘Lierzangen’ volgt, met beschouwingen over de dichtkunst en de dichter, maar ook twee zangen met historische stof. Het tweede deel is ingedeeld in ‘Romancen’, die alle historisch zijn, daarna volgen ‘Huisselijke stukjes’, die wij als gelegenheidsgedichten zouden kenschetsen, en ‘mengedichten’ met zeer uiteenlopende poëzie: gelegenheidsgedichten, uitboezemingen, beschouwingen over de zeden en de tijd. Telling van bladzijden levert op dat van de vierhonderdvijftig pagina’s gedichten er 203 als historisch kunnen gelden, dus ruim vijfenveertig procent.

De eerstvolgende bundeling ná *Gedichten* was *Romancen, balladen en legenden*, in twee delen gepubliceerd in 1818 en 1819. Alle gedichten hierin zijn vertalingen uit vooral het Duits en Engels. Het merendeel van de historiegedichten heeft een vage middeleeuwse sfeer of verwijst naar de tijd van het vroege Christendom. *Nieuwe gedichten* verscheen in 1821, een tweede deel in 1828. In het eerste deel staat het bekroonde lange *Tafereel van de overwintering der Hollanders op Nova Zembla*. Alle historische gedichten uit deze bundel spelen zich af tijdens de Tachtigjarige Oorlog, al is het *Tafereel* niet aan de Opstand gewijd. In het tweede deel staan weer enige gedichten over de Tachtigjarige Oorlog, maar ook een vers over de vijfde kruistocht (1215-1221), een over de uitvinding van de boekdrukkunst en een legende uit de veertiende eeuw. De vertaling *Liedjes van Matthias Claudius* verscheen in 1832. Dit zijn voornamelijk

lijk eenvoudige versjes met levenswijsheden, zonder historische achtergrond. Een andere vertaalde bundel, *Dichtbloemen bij de naburen geplukt* (1839), is ook overwegend eigentijds van stof, op twee vertalingen naar Robert Burns en Walter Scott na. Opvallend is dat de eerstvolgende eigen bundel, *Verstrooide gedichten* van 1840, geen enkel historisch gedicht bevat. Wel vindt men hierin nogal wat gedichten op het eigentijdse vaderland: stukken over de Belgische opstand, jubileumzangen en lijkzangen op groot geachte dichters als Rhijnvis Feith en Cornelis Loots. Dat verandert in 1848, als de politieke omstandigheden weer anders zijn en Tollens meent aan zijn *Laatste gedichten* toe te zijn – er zouden nog twee bundels volgen. De Tachtigjarige Oorlog overheerst nog steeds als onderwerp. De *Laatste gedichten* krijgt een tweede deel in 1853 met alweer gedichten over de Opstand. In de *Nalezing* van 1855, een jaar voor zijn dood, komt nog een gedicht voor op een vrolijk klooster uit de twaalfde eeuw, en ‘Het graf van Napoleon’ met de plastische beginregel ‘Wiens overschot strekt hier tot aas der maden?’ is ook historisch.

Samenvattend kan men stellen dat historiegedichten kwantitatief gezien in Tollens’ oeuvre niet overheersend zijn qua titels, en in het begin van zijn loopbaan meer aanwezig zijn dan later. In totaal gaat het om ruim vijftien procent van zijn titels. Enkele van zijn historische gedichten zijn omvangrijk. Telling van het aantal bladzijden gewijd aan de historie levert een hoger percentage op: een kleine dertig procent.¹⁶

Bronnen

Veel van de dichters die in de negentiende eeuw historische poëzie en proza schrijven, voegen aan hun publicaties noten of commentaren toe waarin ze uitvoerig ingaan op de geraadpleegde kronieken en studies, en beargumenteren waarom ze er hier en daar van afwijken. Jacob van Lennep doet dat in zijn *Nederlandsche legenden* (1828), Nicolaas Beets doet dat in bijvoorbeeld *Guy de Vlaming* (1837) en *Ada van Holland* (1840). Ook Hendrik Conscience geeft uitvoerig historisch commentaar in *De Leeuw van Vlaanderen* (1838). Zij volgen daarin Walter Scott na. Dat betekent dat zij zichzelf presenteren als onderzoekers van de geschiedenis en eenzelfde status voor de romanschrijver claimen als die van de historicus. De ‘couleur locale’ wordt een criterium voor historische fictie, en daarmee wordt bedoeld dat ‘de geest van een tijd’ gevat wordt. Bij een goede toepassing daarvan dringen schrijvers dieper in een tijd door dan historici. Hierin zijn deze auteurs vernieuwend en hierin ligt ook een verschil met het historisme van voorgaande generaties. Tollens doet dit niet, en het lijkt erop dat hij voor zijn gedichten niet speciaal studie maakte. Veel van wat hij aanbiedt, zit op dat moment in het nationaal geheugen. Hij heeft

¹⁶ Voor de telling van de pagina’s heb ik de uitgave gebruikt waarin gedichten niet ‘gestapeld’ zijn, dus elke titel op een nieuwe pagina begint: Tollens, *Gezamenlijke dichtwerken*.

waarschijnlijk op de Franse kostschool die hij tot 1795 volgde, onderwijs gehad in de vaderlandse geschiedenis, en meestal gebruikten de onderwijzers als leerboek een van de beknopte bewerkingen van Jan Wagenaar.¹⁷ Maar verder is hij een autodidact die al op zijn veertiende aan het werk gezet werd in de verffabriek van zijn vader.

Mogelijk heeft hij later zelf wat geschiedenisboeken gekocht, maar zijn gedichten bevatten zo veel historische gemeenplaatsen, dat het onwaarschijnlijk is dat hij zich diepgaand over studies boog voordat hij iets historisch publiceerde. Ook Huygens denkt er zo over. Hij acht het bijvoorbeeld zeer onwaarschijnlijk dat Tollens voor zijn *Tafereel van de overwintering op Nova Zembla* het oorspronkelijk journal van Gerrit de Veer gebruikte. In zijn editie van dit werk uit 1964 somt Huygens de fouten tegen de historische feitelijkheden op, en komt ook voor ander werk van Tollens tot de conclusie:

Als belangstellend leek las Tollens wel eens wat over geschiedenis, maar van een studie is geen sprake. Wanneer hij ergens door getroffen was, dan zorgde zijn dichterlijke fantasie wel voor de rest; met de historische werkelijkheid nam hij het zo nauw niet.¹⁸

Het enige wat we wél weten over zijn bronnen stamt uit een brief van Tollens aan Immerzeel uit 1818. Hij schrijft daarin dat hij de historische anekdote die hij gebruikte voor het gedicht 'Dirk Willemsz. van Asperen' gevonden heeft 'in een allerzotst boek, vol gekke oorkonden en legenden'.¹⁹ Maar de titel van dat boek noemt hij niet.

Favoriete tijdperken

Enige tijdperken zijn favoriet in de vaderlands-historische gedichten van Tollens. Aan de Hoekse en Kabeljauwse twisten, die duurden van circa 1350 tot circa 1500, wijdde hij twee gedichten en een toneelstuk. Grof gezien zijn deze twisten terug te voeren op een machtsstrijd tussen edelen en stedelijke elites, maar daar tussendoor lopen allerlei erfrechtkwesities en de strijd tussen Margaretha van Holland en haar zoon graaf Willem V. De gedichten gaan over een paar legendarische figuren uit die tijd. Jan van Schaffelaar, de Kabeljauwer die in 1482 van de door de Hoeken belegerde toren van Barneveld sprong om zijn manschappen te redden, is wel de bekendste daarvan. Ook Albrecht Beiling is een Kabeljauwse held die, nadat hij ter dood was veroordeeld, verlof vroeg om afscheid te nemen van zijn makkers, kerk en gezin en braaf terugkwam om vervolgens levend begraven te worden.

¹⁷ Zie hiervoor: Mathijsen, *Historiezucht*, 99-103.

¹⁸ H. Tollens, Cz., *De overwintering der Hollanders op Nova Zembla in de jaren 1596 en 1597. Gevolgd door avondmijmering*. Ed. G.W. Huygens (Zwolle 1964) 5.

¹⁹ Huygens, *De dichter van de burgerij*, 163.

Enkele van zijn vertaalde gedichten en toneelstukken spelen in de tijd van de eerste verspreiding van het Christendom. De dertiende-eeuwse kruistochten, bij andere schrijvers uit de Romantiek zeer geliefd, komen bij Tollens maar in één gedicht voor. Een verhaal over de graaf van Ter Lee die volgens een kroniek in het begin van de veertiende eeuw zijn ziel aan de duivel verkocht, is het onderwerp van de eerste *Nederlandsche Legende* van Jacob van Lennep uit 1828. Tollens nam zijn eigen gedicht hierover op in de bundeling van 1828 – of Van Lennep zich heeft laten beïnvloeden door Tollens, of andersom is onbekend.²⁰ In zijn omvangrijke zang op de uitvinding van de boekdrukkunst daalt Tollens vanuit het heden af naar het verleden. Hij schreef dit gedicht voor de Coster-feesten van 1823, die er van uitgingen dat Coster de boekdrukkunst in 1423 uitgevonden had, ver vóór Gutenberg. Zo zijn er nog enkele gedichten die onderling geen verband hebben wat het historisch tijdvak betreft.

De vele vaag-historische gedichten over de middeleeuwen hebben onderling als enige verband de sfeeraanduiding. Het zijn vaak wrede verhalen, meestal vrije vertalingen, bijvoorbeeld over een man die zijn jongere broertje verdrinkt vanwege een erfopvolging, en dat broertje komt later als geest terug om de moordenaar in het water te trekken. Of over een jager die in handen van de duivel valt, die zijn hoofd honderdtachtig graden omkeert waarna hij met dat achteruitkijkend hoofd verder door het leven moet. Er is er ook een over een ridder die zijn overspelige vrouw in een kerker opgesloten heeft met het geaamte van haar minnaar.

De Tachtigjarige Oorlog is duidelijk Tollens' favoriete tijdperk, wat overigens gold voor veel schrijvers met historische stof.²¹ Daarbij treden helden en slachtoffers van die tijd in gelijke mate op. Er is een lofdicht op Willem van Oranje, waarin Alva opgevoerd wordt als bloeddorstig monster waar zelfs de hel van gruwet. Hij schildert de gruwelen die de bevolking onder de Spanjaarden moest verduren. Aan het eind van het gedicht roept hij de Nederlanders op te ontwaken want het vaderland wordt opnieuw vertrappt. Tollens publiceerde dit gedicht in 1808 – duidelijk gericht tegen de toenemende Franse invloed. Een ander gedicht gaat over de dood van Egmond en Hoorne (1822), en opnieuw beschrijft Tollens Alva als 'de geest des kwaads' en noemt Egmond en Hoorne helden die zelfs in hun martelstraf heldhaftig zijn. Bataven, zo eindigt hij, zijn zelfs krachtig in hun nederlaag. Er zijn gelukkig ook zegezangen te schrijven, zoals die op de overwinning bij Nieuwpoort die begint met de uitroep:

Triomf! heft aan met schaatrend zingen
 Verwinnaars, die met Maurits vocht!
 De Spanjaard ligt in 't stof te wringen
 En stuiptrekt naar den ademtogt.

²⁰ De eerste advertentie voor *De Nederlandsche Legendes* verscheen in de *Opregte Haarlemsche Courant* van 4 oktober 1828. Voor het tweede deel van Tollens' *Nieuwe gedichten* heb ik geen advertentie gevonden via Delpher.

²¹ Zie hiervoor onder anderen: Lotte Jensen, *Verzet tegen Napoleon* (Nijmegen 2013) 46-47. Jensen noemt in dit kader ook de romancen van Tollens, die ik hierna aan de orde stel.

In het laatste couplet herneemt hij de juichtoon:

Triomf! laat wagglen 's werelds troonen,
 Als Neerlands nek het juk verveelt!
 Het driemanschap herkent zijn zonen
 En 't vaderland zijn heldenteelt.²²

Kenau Hasselaar is bij Tollens, zoals gebruikelijk, de enige vrouwelijke held in de Tachtigjarige Oorlog. Bij het beleg van Haarlem, terwijl iedereen de moed al aan het opgeven is, weet zij de burgerij op te zwepen tot nieuw en heftig verzet. Een andere held uit de Tachtigjarige Oorlog die net als de vorigen ook bij andere schrijvers de pennen in beweging bracht, is Herman de Ruiter. Hij weet, vermomd als monnik, het slot Loevestein dat in handen van de Spanjaarden was, te heroveren. Bij een nieuwe aanval sneuvelt hij. Ook een legendarische figuur is de matroos Jan Harink, die in 1573 bij de Slag van de Zuiderzee in zijn eentje op een Spaans schip weet te komen, in de mast klimt en de Spaanse vlag naar beneden haalt. Hij wordt doodgeschoten als hij al met vlag en al in het water terug zwemt, en weet de vlag nog aan zijn maten te overhandigen voor hij wegzinkt. Een andere dappere en eerbare held uit de tijd van de Opstand is Dirk Willemsz. van Asperen, die door de Spanjaarden als ketter in een kerker opgesloten is. Hij weet daaruit te ontsnappen en wil via de bevroren slotgracht ontvluchten, maar een bewaker ziet hem, en komt achter hem aan. Als die door het ijs zakt en dreigt te verdrinken, redt Van Asperen hem. Maar hij hoeft niet op medelijden of dankbaarheid te rekenen: hij wordt opnieuw vastgezet en krijgt de doodstraf. Van dit soort gedichten zijn er meer, waarbij steeds heldendom en menselijkheid aan de kant van de opstandelingen en wreedheid bij de tegenpartij overheerst. Toch zijn er ook enkele waarin de tegenpartij menselijk afgeschilderd wordt, zoals dat over een Spaanse soldaat die zich in Haarlem tussen de opstandelingen begeeft om zijn gewonde broer te redden.

Dubbeltijdigheid

Bij Tollens komen we zowel expliciete als impliciete tweetijdigheid tegen. Impliciet is die aanwezig in het toneelstuk *De Hoekschen en Kabeljaauwschen*, waarin Tollens suggereert dat op een gegeven tijdstip de partijstrijd afgelopen is en de tegenstanders bij elkaar zijn gekomen. Toen het stuk verscheen in 1806 was het verzoeningsdebat in Nederland al op gang gekomen en was het zaak dat oude tegenstellingen tussen voormalige patriotten en prinsgezinden, tussen gematigde en felle ‘Batavieren’, verzacht werden.²³ Sinds de Bataafse Republiek in 1801 het Bataafse Gemenebest was geworden, en veel vroegere prinsgezinden

²² H. Tollens Cz., *Gezamenlijke dichtwerken. Volksuitgave* (Leeuwarden 1871) 68-71.

²³ Huygens, *De dichter van de burgerij*, 103. Het is opmerkelijk hoe vroeg (1972) Huygens al wijst op dit verzoeningsdebat, dat later door Niek van Sas gemunt is: Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 337-346 en passim.

den weer in besturen kwamen, was dat des te belangrijker. Tollens legt er de nadruk op dat een harde opstelling geen oplossingen biedt in de politiek. Juist sensibeleit verwekt vergevingsgezindheid. We mogen aannemen dat de moraal van het stuk op de eigen tijd diende betrokken te worden.²⁴

In ‘De dood van Egmond en Hoorne’ (1808) is hij minder optimistisch. Egmond en Hoorne vielen als helden en hij vergelijkt hun heldendood met die van een eik die omvalt of een donderslag in een noodweer. Helden vallen zoals het helden past – en daarmee lijkt hij de ondergang van de Bataafse Republiek in dat kader te willen plaatsen. Ook hier is de verwijzing naar de eigen tijd weer impliciet aanwezig.

‘Willem de Eerste’ (1808) daarentegen is heel expliciet in het ten voorbeeld stellen van de mogelijkheid tot opstand. Het vertrapte vaderland moet de strijd aandurven:

Ontwaak! de ontruste schimmen waren,
En spoken rond met jammerklagt.
Wat suft en treurt ge in doodsgewaren?
De nood alleen schenkt reuzenkracht.²⁵

In 1810, toen Nederland bij Frankrijk ingelijfd werd, schreef hij een rechtstreekse oproep ‘Aan de vaderlandsche dichters’. Het moest afgelopen zijn met de lieflijke vrijblijvende poëzie: ‘k Wil langer huislijk heil noch kindsch gekozel spelen’. Hij roept Bilderdijk, Feith en Helmers en allen die in hun geest dichten op om hun dichtvermogen nu aan het vaderland te wijden en daarvoor helden uit het verleden op te roepen:

Heft aan! en doet der vaadren schimmen
Bestraffend uit hun graven klimmen
En leeren ’t vadzig kroost den lang verleerden pligt;²⁶

Duidelijk blijkt uit dit gedicht hoe hij het verleden in het kader van het heden wil gebruiken, met zijn collega-dichters. Geen vaag-historiserende middeleeuwse sfeerdichtjes zijn nu nodig, maar vaderlandse helden om als voorbeeld te dienen. Dit gedicht kwam niet door de censuur, evenmin als het eerder genoemde ‘Aanblik op de Noordzee’. Beide verschenen pas ná de Franse tijd.

Wel kwam het gedicht ‘Kenau Hasselaar’ door de censuur, hoewel dit ook in de tijd van de Franse inlijving verscheen en Tollens expliciet gebruik maakt van het verleden om via de dubbeltijdigheid de burgers een voorbeeld voor ogen te houden. Waar hier ‘Spanjaard’ staat kan dat moeiteloos vervangen worden door ‘Fransman’:

Te wapen! vliegt! hij [de Spanjaard] stroopt de stad;
Hij martelt en schoffeert:

24 Deze interpretatie geeft ook Beyke Maas, ‘Een verdeeld volk’.

25 Tollens, *Gezamenlijke dichtwerken. Volksuitgave*, 47.

26 Tollens, *Gezamenlijke dichtwerken. Volksuitgave*, 219-222.

Of wacht gij [de Haarlemse vrouwen] tot zijn klaauw u vat
 Voor gij het lijf verweert?

Een vrouw ‘uit Hollands dras geteeld/ zet wereldheerschers pal’ met haar oproep:

Te wapen! vliegt! ten strijd! vliegt heen!
 Lost veldbus en kartouw!
 Of past de moed den man alleen –
 Slechts tranen aan de vrouw?

In de context van Kenau was Philips II de wereldheerser die door haar pal gezet werd, maar in de context van 1813 verwees Tollens naar keizer Napoleon.²⁷ De oproep tot navolging van Kenau doet hij al in het begin van het gedicht, als hij zijn landgenoten voorhoudt hoe schandelijk het is als sufheid en angst overheersen en zij daardoor krachteloos toezien hoe het vaderland vertreden wordt:

Gevloekt, wie eerloos, wuft en week,
 Door glans of goud verblind,
 De dierstgeschatte wereldstreek
 Voor ’t vaderland bemint!

Maar dubbel vloek, maar dubbel schand’
 En dieper smaad en leed,
 Wie Neerland heeft tot vaderland
 En ’t vaderland vergeet!²⁸

Besluit: Tollens als schrijver van historiserend werk

Tollens wijkt af van de nieuwe generatie negentiende-eeuwse schrijvers die de historie gebruiken, doordat die zichzelf ook als onderzoeker profileert. Van Lennep, Toussaint, Hofdijk, Conscience en Beets bestuderen de geschiedenis, verantwoorden zich over hun bronnen en voegen noten toe aan hun werk. Tollens gebruikt geschiedenis met een tweeledig doel. In zijn vertalingen en enige eigen verzen is de geschiedenis niet meer dan sfeer, onbepaald, bedoeld om een ander decor op te roepen dan de eigen tijd. Spel, zoals hij het huiselijk heil of het gekozel over kindjes typeerde. Maar in een groot deel van zijn oeuvre is de geschiedenis een voertuig met hemzelf aan het stuur waarin hij zijn tijdgenoten via de omweg van het feitelijke verleden naar een betere toekomst belooft te brengen. Vaderlandsliefde, vrijheid, menselijkheid, opofferingsgezindheid,

²⁷ Zie hiervoor Jensen, *Verzet tegen Napoleon*, 107-108.

²⁸ Tollens, *Gezamenlijke dichtwerken. Volksuitgave*, 100-103.

vergevingsgezindheid, dapperheid, eigenzinnigheid en trouw zijn daarin de sleutelwoorden, en die trof hij aan in de tijd van de Hoeken en Kabeljauwen en in de tijd van de Opstand. Kabeljauwen en Geuzen waren de helden, die voor het merendeel uit de burgerij stammen.

Het laatste historische gedicht dat hij schreef, gaat over 'Het klooster te Rijnsburg'. Daar gaat het er heel gemoedelijk aan toe. De nonnen bidden en feesten, vasten en schransen, verwisselen de rozenkrans voor de rijzweep, en laten zich zelfs door jonkers kozen. Het gedicht gaat terug op een feitelijk historisch gegeven, maar het oproepen van een arcadische sfeer lijkt het belangrijkste. En toch: dit gedicht verscheen juist in een tijd dat de oude anti-roomse gevoelens weer heftig opgelaaid waren. De Paus van Rome had in 1853 geordonneerd dat er in Nederland weer bisdommen kwamen, en er zelfs een aartsbisschop aangesteld werd. Daartegen kwam groot verzet van protestantse zijde, dat leidde tot de zogenaamde Aprilbeweging. Men meende dat de paus als 'vreemde vorst' geen invloed over het protestantse Nederland mocht uitoefenen. Wat doet Tollens, die katholiek geboren was en pas in 1827 overging naar de protestantse godsdienst, nu in dit gedicht, waardoor het gelezen kan worden als een pleidooi voor matiging van de opgelaaide haat? Hij prijst de makkelijke sfeer van het roomse klooster, waar fanatisme uit den boze was, en de vaderlandse deugd van liefdadigheid ruimschoots beoefend werd. Keizer Karel zelf kwam de abdis daar speciaal voor danken. Heel anders dus dan koning Willem III die de kant van de Aprilfanatici koos. Tollens' laatste historisch gedicht vormt een combinatie van zijn tweeledig gebruik van geschiedenis. Enerzijds is het een vrolijk vers over de middeleeuwse sfeer, anderzijds is het ook een verzoeningsoproep. Noten of andere historische gewichtigheid mogen ontbreken, de sfeer mag huiselijk zijn, maar de dubbeltijdigheid is ook in dit gedicht onmiskenbaar aanwezig. Juist in dit opzicht sluit hij wel aan bij de jongere generatie van historieschrijvers.

Marita Mathijzen (1944) is emeritus hoogleraar Moderne Nederlandse Letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam. Haar laatste boek, Historiezucht. De obsessie met het verleden in de negentiende eeuw (2013), vloeide voort uit het NWO-project: The Construction of the Literary Past. Op dit moment werkt zij aan een biografie van Jacob van Lennep.

Correspondentieadres: Universiteit van Amsterdam, Afdeling Nederlands, Spuistraat 134 1012 VB Amsterdam. E-mailadres: mathijzen@uva.nl.